

הסוגיא השלושים ושש – לפניה (יא ע"א - ע"ב)

משנה

בשחר מברך שתיים לפניה ואחת לאחריה ובערב מברך שתיים לפניה ושתיים לאחריה, אחת ארוכה ואחת קצרה. מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר, לקצר – אינו רשאי להאריך. לחתום – אינו רשאי שלא לחתום, שלא לחתום – אינו רשאי לחתום.

גמרא

[1]	מאי מברך?	א. זיהוי הברכה הראשונה שלפני קריאת שמע, ועיונים בנוסה הברכה
[2]	אמר ר' יעקב אמר ר' אושעיא: יוצר אור ובורא חשך.	
[3]	לימא יוצר אור ובורא נוגה! [4] כדכתיב קאמרינן. [5] אלא מעתה, עושה שלום ובורא רע (ישעיהו מה ז), מי קאמרינן כדכתיב? אלא כתיב רע וקרינן הכל, לישנא מעליא. הכא נמי לימא נוגה, לישנא מעליא!	
[6]	אלא אמר רבה בר עולא כן צריך לומר: כדי להזכיר מדת יום בלילה ומדת לילה ביום.	
[7]	בשלמא מדת לילה ביום כדאמרינן: יוצר אור ובורא חשך; אלא מדת יום בלילה היכי משכחת לה?	
[8]	אמר אביי: גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור.	
[9]	ואידך מאי היא?	ב. זיהוי הברכה השנייה שלפני קריאת שמע, ועיונים בנוסה פתיחת הברכה
[10]	אמר רב יהודה אמר שמואל: אהבה רבה. וכן אורי ליה רבי אלעזר לרבי פדת בריה: אהבה רבה.	
[11]	ורבנן אמרי: אהבת עולם כן צריך לומר.	
[12]	תניא נמי הכי: אין אומרים אהבה רבה אלא אהבת עולם כן צריך לומר, וכן הוא אומר: אהבת עולם אהבתך על כן משכתיך חסד (ירמיה לא ב).	

מסורת התלמוד

[2] אמר ר' יעקב אמר ר' אושעיא: יוצר אור ובורא חשך ירושלמי ברכות ב ד, ד ע"ד. [3] לימא יוצר אור ובורא נוגה שם. [4] כדכתיב קאמרינן ישעיה מה ז. [5] נוגה לישנא מעליא השווה פסחים ג ע"א. [6] אמר רבא בר עולא... ומדת לילה ביום להלך, סוגיא לט, "אחר החתום", יב ע"א.

רש"י

בשחר מברך שתיים וכו' כדאמר בברכות ירושלמי: שבע ברכות הללו על שם שבע ביום הללתיך (תהילים קיט קסד). אחת ארוכה ואחת קצרה אשתים לאחריה דערבית קאי (נוסח אחר: ארוכה – אמת ואמונה, קצרה – השכיבנו). לחתום בברוך. שלא לחתום כגון ברכת הפירות ומצות. מאי מברך שתיים לפנייה דשחר, מאי ניהו. יוצר אור ובורא חשך (עושה שלום ובורא רע) לקמיה מפרש אידך מאי היא, דאילו ברכה דישתבח אינה מן המנין, שהיא לאחרי פסוקי דזמרה כמו ברכת הלל, ואומרים אותה קודם זמן קריאת שמע אם ירצו. כדכתיב קאמרינן כתיב בקרא יוצר אור ובורא חשך עושה שלום ובורא רע.

תקציר הסוגיא

לפי משנה ברכות א ד, הקורא שמע "בשחר מברך שתיים לפנייה". סוגיא זו, במתכונתה הנוכחית, עוסקת בזיהוי שתי ברכות אלו. חלק א פותח בשאלה "מאי מברך?" וחלק ב בשאלה "ואידך מאי היא?". רבי יעקב בשם רבי ישעיה מזהה בחלק א את הברכה הראשונה כ"יוצר אור ובורא חושך", והברכה השנייה מזהה בחלק ב על ידי רב יהודה בשם שמואל כ"אהבה רבה". ניסוחים חלופיים של ביטויים בברכה הראשונה נדחים בדיון בחלק א, ואילו ניסוח חלופי לביטוי הפתיחה "אהבה רבה" שבברכה השנייה, "אהבת עולם", מוצע על ידי "רבנן" בחלק ב, ומתאשר על ידי ברייתא.

עיון מגלה שהסוגיא המקורית לא עסקה בזיהוי שתי הברכות הראשונות בשמותיהן, אלא היוותה סדרה של הערות טקסטואליות על ביטויים מסוימים בשתי ברכות אלו, בדומה למקבילה בירושלמי ב ד, ד ע"ד. מימרות רב אושעיא ושמואל לא נועדו לזהות את שתי הברכות הראשונות בשמות "יוצר אור ובורא חושך" ו"אהבה רבה" בהתאמה, אלא לדרוש את השימוש בביטויי פתיחה אלה בברכות, למעט "יוצר אור ובורא נוגה" ו"אהבת עולם". עורך הסוגיא הוא שהוסיף את השאלות "מאי מברך" ו"ואידך מאי היא" בראש כל חלק (א ו-ב), והפך את שני החלקים לפירוש למשנה, המזהה את שתי הברכות הראשונות.

בפירוש מועלים ספקות באשר לתיאוריה הנפוצה ש"אהבה רבה" הוא גירסת בבל לברכה השנייה ו"אהבת עולם" – גירסת ארץ ישראל. מוצע ששני הנוסחים היו מוכרים ומקובלים הן בארץ ישראל הן בבבל במשך תקופת האמוראים. אמוראי בבל, שהכירו את השניים, פסקו לכאן או לכאן, בעוד שבארץ ישראל התקיימו שני נוסחים אלו לצד רבים אחרים, ולא הורגש צורך להכריע ביניהם.

מבנה הסוגיא ומהלכה

הסוגיא בצורתה הנוכחית מושתתת על השאלה "מאי מברך"^[1], המוסבת על המילים "בשחר מברך שתיים לפנייה" שבמשנה. רבי יעקב בשם רבי אושעיא משיב תשובה חלקית: "יוצר אור ובורא חושך"^[2], המתייחסת אך ורק לברכה הראשונה שלפני קריאת שמע. לכן יש צורך לחזור בחלק ב ולשאל "ואידך מאי היא"^[3], ורב יהודה בשם שמואל משיב: "אהבה רבה"^[10]. על כל תשובה מתפתח דיון בנוגע לנוסח המוצע. כנגד הנוסח "יוצר אור ובורא חושך" מוצע הנוסח "יוצר אור ובורא נוגה", וכנגד "אהבה רבה" – "אהבת עולם". במקרה הראשון מנמקים את הנוסח המוצע במקור; במקרה השני זוכה דווקא הנוסח החלופי לנימוק ולגיבוי מברייתא.

אך הציר שעליו נסובה הסוגיא, השאלות "מאי מברך" ו"ואידך מאי היא", אינו ההקשר המקורי שבו הובאו המימרות. כפי שעולה מן המקבילה בירושלמי (ראה להלן, עיוני הפירוש לפסקאות [2-4]), לא בא רבי אושעיא לזהות את הברכה הראשונה שלפני קריאת שמע, אלא לחייב את הניסוח "יוצר אור ובורא חושך", בניגוד לניסוח חלופי: "יוצר אור ובורא נוגה". ואף שמואל לא התכוון כנראה במילים "אהבה רבה" לזהות את הברכה השנייה שלפני קריאת שמע, אלא לקבוע את הניסוח העדיף של המילים הראשונות בברכה, בניגוד לדעה אחרת, אשר לפיה יש לפתוח ב"אהבת עולם".

וכך גם מסתבר שהשאלות "מאי מברך" ו"ואידך מאי היא" אינן השאלות שעליהן עונים רבי אושעיא ושמואל. כלום יעלה על הדעת שרבי אושעיא ענה תשובה חלקית בלבד והשאיר לשמואל לזהות את הברכה השנייה שלפני קריאת שמע? ועוד: בכל מקום אחר בבבלי שבו שואלים "מאי מברך", הנוסח המובא הוא נוסחה המלא של הברכה,¹ ואילו כאן מדובר בכמה מילים בלבד מתוך ברכת יוצר וברכת אהבה. אך יתרה מזו, ממה נפשך: או שהברכה היתה ידועה לכולם בימיהם כמו בימינו, ואז אין אנו זקוקים לתשובותיהם של אמוראים אלו, וההזדקקות שלהם לשאלות היא מתחת לכבודם, או שנוסח הברכה טרם גובש, ואז היה להם

1 ברכות יא ע"ב (הסוגיא הבאה, "השכים לשנות"), לח ע"ב, מו ע"א, נד ע"ב, נט ע"א; שבת כג ע"א; פסחים ז ע"א, קו ע"א; סוכה מו ע"א; תענית ו ע"ב; מגילה כא ע"ב; כתובות ז ע"ב; סוטה לט ע"ב; מנחות מג ע"ב.

לרבי אושעיא ולשמואל לציין את לשון כל הברכה, כפי שעושים בסוגיא הבאה כששואלים "מאי מברך" בנוגע לברכות התורה, וכן במקומות רבים בתלמוד. לכן נראה שבמקורם של דברים היו כאן שתי מחלוקות בעניין לשונות הפתיחה של שתי הברכות שלפני קריאת שמע: "יוצר אור ובורא חושך" לעומת "יוצר אור ובורא נוגה", ו"אהבה רבה" לעומת "אהבת עולם". המימרות הובאו על אתר במקור הדברים ללא לשונות פתיחה, אבל מכיוון שהמימרות "יוצר אור ובורא חשך" ו"אהבה רבה" אינן ברורות כל צורכן, הוסיף העורך את השאלה "מאי מברך" בהשראת השאלה בסוגיא הבאה בעניין ברכות התורה (יא ע"ב).

נראה שבסוגיא המקורית שהיתה לפני העורך היו כל היסודות שיש בסוגיא שלנו, פרט לשאלות "מאי מברך" [1] ו"ואידך מאי היא" [9]. שאר האלמנטים היו בסוגיא המקורית: הצעת הנוסח החלופי [3]; הטענה שיש להקפיד על לשון הפסוק [4]; והטענה שאין כאן עקביות, שהרי בהמשך משנים את לשון הפסוק אף לדעת רבי אושעיא [5]. ואף דברי רבה בר עולא [6] נאמרו במקורם בהקשרם הנוכחי כנימוק לנוסח הברכה שבפי רבי אושעיא, שהרי גם בעמוד הבא (ברכות יב ע"א) מצטטים את המימרא שלו בלשון "כדי..." ולא כמימרא כללית: "צריך שיזכיר מדת היום בלילה ומדת הלילה ביום". ונראה שגם דברי אביי [8] נאמרו בהקשר הנוכחי, כהסבר לדברי רבה בר עולא.

ואף דברי רב יהודה בשם שמואל [10] הובאו במקור הדברים כהצעת נוסח, בניגוד לדעת רבנן בהמשך [11], הבאה לידי ביטוי מנומק גם בברייתא [12]. הסוגיא מכריעה בבירור לטובת הניסוח "אהבת עולם", שהרי יחיד ורבים הלכה כרבים (רבנן לעומת שמואל), ויש לעמדה זו סיוע מברייתא ונימוק על פי פסוק. ואף על פי כן היה מנהג בבל כשמואל, כפי שעולה מן הכינוי "אהבה רבה" לברכה השנייה שלפני קריאת שמע בסוגיות הבאות.² משום כך הגיהו בדפוסים בסוף הסוגיא כדלהלן:

ואידך מאי היא?

אמר רב יהודה אמר שמואל: אהבה רבה. וכן אורי ליה ר' אלעזר לר' פדת בריה: אהבה רבה.

תניא נמי הכי: אין אומרים אהבת עולם אלא אהבה רבה.

ורבנן אמרי: אהבת עולם. וכן הוא אומר: אהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד (ירמיה לא ב).

לפי זה עולה שהברייתא תומכת דווקא בנוסח "אהבה רבה". אבל אין לגירסא זו תימוכין, וברור שמדובר בהגהה כדי להתאים את הסוגיא לנוהג המקובל.³

עיוני פירוש

[1] מאי מברך

ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", שם הראינו ששאלה זו והשאלה "ואידך מאי היא", משניות. ואפשר שבעל הסוגיא הקדים לסוגיא את הקושיא "מאי מברך" בהשפעת לשון זה בסוגיא הבאה, "ברכת התורה", להלן יא ע"ב.

2 "שכבר נפטר באהבה רבה"; "הכי אמר שמואל אהבה רבה"; "דלא קאמרי אהבה רבה" (ברכות יא ע"ב); "אלא אי אמרת אהבה רבה"; "לעולם אהבה רבה" (שם יב ע"א).

3 רב כהן צמח גאון מסורא נקט במנהג הפשרה לומר "אהבה רבה" ביום ו"אהבת עולם" בלילה, וכן נוהגים באשכנז עד ימינו. בספרד אומרים "אהבת עולם" בין ביום בין בלילה, כמנהג רוב הגאונים, וכפי שעולה מסוגייתנו כלשונוה וכפשוטה. וראה להלן, עיוני הפירוש לפיסקאות [10-11] וציונים שם.

[4-2] אמר ר' יעקב אמר ר' אושעיא: יוצר אור ובורא חשך. לימא יוצר אור ובורא נוגה! כדכתיב קאמרינן

בירושלמי ברכות ב ד, ד ע"ד מצאנו את מימרת רבי אושעיא בהקשר אחר:

רבי שמואל בר חנינא בשם רבי אושעיא: יוצר אור ובורא חושך. דלא יימר יוצר אור ובורא נוגה. רבי חגיגה בשם רבי אבא בר זבדא: שם שרו לך. דלא יימר שם הללו לך.

רבי אושעיא ציין במקור הדברים בירושלמי את הנוסח המועדף, והתלמוד מסביר שבא להוציא מדעת האומרים "יוצר אור ובורא נוגה".⁴ וכן אמר רבי אבא בר זבדא שיש לומר (כנראה בברכת אמת ויצבי) "שם שרו לך", ובתלמוד מסבירים שבא להוציא מדעת האומרים "שם הללו לך". בשני המקרים נראה שיש הקפדה על השימוש בלשון הפסוק, אף במקרים שבהם מצריך ההקשר בברכות קריאת שמע שינוי בלשון. יש להקפיד על לשון הפסוק "יוצר אור ובורא חושך" על אף שההקשר מחייב "יוצר אור ובורא נוגה", שהרי מדובר בברכה המשבחת את הקב"ה על יצירת אור הבוקר; ויש להקפיד על הלשון "שם שרו לך", המושתת על לשון הפסוק "אז ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לה'", הגם שבברכה שלאחר קריאת שמע מדמים את התהילה המתבטאת בברכה עצמה (שהיא לאו דווקא "שיר" במונח הטכני של המילה) לשירת הים.⁵ נוסחי הברכה בלשון "שם שרו לך" או "שם הללו לך" לא הגיעו לידנו, אבל הקפדה זו על השימוש בלשון "שיר" לשירת הים בניגוד ללשון "הללו", המשמש בהקשרים אחרים, משתקפת גם בנוסח שלנו, שבו משמש השורש ה"ל" לציון השבח שלנו בברכה, והשורש ש"ר לציון את שירת משה ובני ישראל: "ת הלות לאל עליון, ברוך הוא ומבורך. משה ובני ישראל לך ענו שירה...".

[5] אלא מעתה עושה שלום ובורא רע (ישעיה מה ז), מי קאמרינן כדכתיב? אלא כתיב רע וקרינן הכל, לישנא מעליא

כלומר, לא רצו להזכיר את המילה "רע" בפירוש בברכה. ובאמת אין כאן אלא כעין כיווץ של הפסוק, שהרי הפסוק המלא הוא: "יוצר אור ובורא חשך עשה שלום ובורא את הרע, אני ה' עשה כל אלה". בפסוק המקורי מכוון "בורא את הרע" נגד הדואליזם, כידוע.⁶ לשון התפילה כל כך השתרש בתודעתם של חז"ל, עד שדרשו אותו במקום את לשון הפסוק המקורי: "וכן הוא אומר עושה שלום ובורא רע: מגיד שהשלום שקול כנגד הכל" (ספרא בחוקותי סוף פרק א ז), ופשוט שיש להגיה כפי שהגיהו רבים⁷ בלשון המובאה מן הפסוק "ובורא את הכל", וכפי שמופיע בבמדבר רבה יא ז. גירסת הספרים אינה אלא תיקון מלומד על פי לשון הפסוק בנוסח המסורה.

הכא נמי לימא נוגה, לישנא מעליא

לפי מה שפירשנו בעיוני הפירוש לפיסקאות [4-2], הנוסח "יוצר אור ובורא נוגה" נועד להתאים את לשון הפסוק לברכת הבוקר, ו"נגה" פירושו "אור". ולפי זה "לישנא מעליא" הוא לאו דווקא לשון

4 פשוט הוא שהמימרא כוללת רק את נוסח הברכה, והמילים "דלא יימר יוצר אור ובורא נוגה" הן הסבר למימרא, כפי שהראה גינצבורג, פירושים וחדושים א, עמ' 318. אך נראה שהדברים משקפים את כוונתה המקורית של המימרא.

5 אפשרות אחרת היא, שההקפדה לומר "שם שרו לך" ולא "שם הללו לך" נובעת מן הרצון להוציא מדעת רבי אליעזר שמשה ובני ישראל אמרו את ההלל על הים, וכדאיתא בבבלי פסחים ק"ז ע"א: "אמר רב יהודה אמר שמואל: שיר שבתורה משה וישראל אמרוהו בשעה שעלו מן הים. והלל זה מי אמרו? נביאים שביניהן תקנו להן לישראל... ת"ר: הלל זה מי אמרו? רבי אליעזר אומר: משה ובני ישראל אמרוהו בשעה שעמדו על הים... וחכמים אומרים: נביאים שביניהן תיקנו להם לישראל...".

6 ראה מ' ויינפלד, "האל הבורא בבראשית א ובנבואת ישעיהו השני", תרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 123, וציונים שם.

7 כך הגיה הגר"א, וכן מצאנו בילקוט שמעוני על אתר, ברבינו בחיי ובפירוש רש"י.

סגי נהור או לשון נקייה, אלא "לשון מעולה", המתאים להקשר. אך בבבלי פסחים ג ע"ב אמרו: "דכולי עלמא אור אורתא הוא... באתריה דרב הונא קרו נגהי... לישנא מעליא הוא דנקט",⁸ ושם "נגהי" פירושו "חשך", ו"לישנא מעליא" משמש במובן לשון סגי נהור. נראה שבעל הסוגיא שם התבסס על הסוגיא שלנו, אלא שהוא סבר ש"לישנא מעליא" כאן פירושו לשון סגי נהור, ולכן פירש שהמירו בברכת יוצר את המילה "חשך" ב"נוגה", כדי לייפות את הלשון, ולא כדי לשנות את המובן. ולא היא: פשוט הוא שמי שברך "יוצר אור ובורא נוגה" התכוון למילה "נוגה" במובן המקראי, כמקביל ל"אור", וכיאה לברכת הבוקר.⁹ וכך משמעו בסוגיא שלנו, שהרי רבה בר עולא טוען בפסיקא [6] בהמשך, שהלשון "חשך" בא "כדי להזכיר מדת לילה ביום". אילו התכוון בעל הסוגיא שלנו ל"נוגה" במשמעות "לילה", כפי שהבין בעל הסוגיא בפסחים, אזי אין כאן תירוץ, שהרי ניתן היה להשאיר את המילה "נוגה", המשמשת אף היא לשון לילה.¹⁰

[6] אלא אמר רבה בר עולא: כדי להזכיר מדת יום בלילה ומדת לילה ביום

בדפוסים הגירסא היא "אלא אמר רבא", אבל להלן, במובאה בדף יב ע"א גם בדפוס: "רבה בר עולא". בכתבי יד מינכן ואוקספורד בשני המקומות: "רבא בר עולא", ובכתבי יד פריז ופירנצה: "רבה בר רב שילא".

נראה שדברי רבה בר עולא ואביי היו מוסבים במקורם היישר על דברי רבי אושעיא:

אמר רבי יעקב אמר רבי אושעיא: יוצר אור ובורא חשך. אמר רבה בר עולא: כדי להזכיר מדת היום בלילה ומדת הלילה ביום. אמר אביי: [מדת היום בלילה] גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור.

[8] אמר אביי: גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור

כאמור, נראה שדברי אביי היו מוסבים היישר על מימרת רבה בר עולא. בניגוד לנוסח "יוצר אור ובורא חשך" שמצאנו בכל טופסי התפילה מארץ ישראל ומבבל שהגיעו לידינו, לא בכל נוסחי ברכת המעריב ערבים מן הגניזה נמצא הביטוי "גולל אור מפני חשך וחשך מפני אור".¹¹ ואפשר שיש בדברי אביי משום חידוש הלכתי: אביי מציע להוסיף מילים אלו לברכת מעריב כדי לקיים את דברי רבה בר עולא. הצעה זו, אפשר שהיא משקפת נוסח קיים שלא התקבל על דעת כולם, ואפשר שהומצאה על ידי אביי. על כל פנים, בנוסחים שונים של הברכה מבבל ומארץ ישראל מצאנו גם ביטויים נוספים של מידת היום בברכת הלילה, כגון: "בורא יום ולילה",¹² "מעביר יום

8 עיין ערוך, ערך נגיה, והשווה הפועל נג"ה בארמית בבליית במובן "איחר".

9 אפשרות אחרת היא, שהנוסח "יוצר אור ובורא נוגה" נוסף בחוגים מסוימים כשהוסיפו לברכה את הקדושה ואת מוטיב שירת המלאכים על פי יחזקאל א כז-כח: "... ומראה מתניו ולמטה ראיתי כמראה אש ונגה לו סביב. כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה הנגה סביב, הוא מראה דמות כבוד ה'...". נחלקו החוקרים בשאלת מוצאם של קדושת היוצר ומוטיב המלאכים בברכת יוצר, אך יש אומרים שמדובר בנוהג ארץ ישראל קדום, הבא לידי ביטוי גם בתוספתא ברכות א ט, עמ' 3-4 (ראה הערתו של י' היינמן במהדורה העברית של י"מ אלבוגן, התפלה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 52-53). ואם כן, אולי בא הביטוי "בורא נוגה", המקדים את המוטיב הזה בברכה, להדגיש את העובדה ש"דמות כבוד ה' שאותה ראה יחזקאל אינה הקב"ה עצמו אלא משהו נברא, וזאת כדי לרכך התנגדות להכנסת המוטיב לברכה. או אולי ההצעה לברך "בורא נוגה" יסודה דווקא בחוגים שהתנגדו להכנסת מוטיב המלאכים לברכה, שרצו להדגיש את השימוש הארצי במילה "נוגה".

10 אני מודה למר יהושע גרינברג, שהעיר לי הערה חשובה זו תוך כדי עריכת הספר.

11 בניגוד לסידורים של רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון הבבלים, שם מופיע הביטוי כלשונו בעקבות דברי אביי כאן, מצאנו בקטעי תפילת הערבית הארץ ישראלית מן הגניזה, שפרסם יעקב מאן, ביטוי דומה: "גולל חשך מפני אור ואור מפני חשך", רק בקטע שמספרו 8. ראה J. Mann, "Genizah Fragments of the Palestinian Order of Service, *Hebrew Union College Annual* 2 (1925), pp. 269-338.

12 כך בנוסח הבבלי הנהוג עד ימינו.

ומביא לילה¹³, מבדיל בין יום ללילה¹⁴, "בקר וערב נהלך"¹⁵, ו"לך יום אף לך לילה"¹⁶. ולכן נראה שהצעת אביי אינה אלא אחת מני רבות.

[9] ואיך מאי היא?

ראה במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".

[10-11] אמר רב יהודה אמר שמואל: אהבה רבה. וכן אורי ליה רבי אלעזר לרבי פדת בריה: אהבה רבה. ורבנן אמרי: אהבת עולם

לפי הנאמר כאן, נהגו גם שמואל הבבלי וגם רבי אלעזר הארץ ישראלי לומר "אהבה רבה". ואף על פי כן, הדעה הרווחת בין החוקרים היא ש"אהבה רבה" הוא נוסח בבלי מובהק ואילו "אהבת עולם" הוא נוסח ארץ ישראלי¹⁷.

יש לדעה זו על מה שתסמוך. אמנם אין בתלמוד הירושלמי עדות ללשון הפתיחה של הברכה, אבל אין אף קטע תפילה ארץ ישראלי מן הגניזה עם "אהבה רבה" (וכבר הצביע מאן על כך שקטע שזיהה שכטר כקטע ארץ ישראלי אינו אלא בבלי, על סמך המילים "אהבה רבה"¹⁸). מאידך, בהמשך הפרק שלנו בבבלי מכונה הברכה השנייה שלפני קריאת שמע כמה פעמים "אהבה רבה"¹⁹, וקטעים אלו מעידים לפי תומם שזה היה הנוסח שרווח בבבל בתקופת התלמוד. אך כמה עדויות מעיבות על דיכוטומיה פשוטה זו בין ארץ ישראל לבבל:

1. הסוגיא שלנו, לפי גירסת כתבי היד כולם, מכריעה בבירור לטובת הנוסח "אהבת עולם" (ראה במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה")²⁰.
2. בפומבדיתא נהגו תמיד לומר "אהבת עולם" בוקר וערב, כפי שמתועד בתשובות הגאונים²¹. והוא הדין לסורא, פרט לתקופה קצרה במאה התשיעית, שהרי תשובות הגאונים מעידות על כך שרב כהן צדק הוא שהנהיג בסורא לומר "אהבה רבה" בבוקר ו"אהבת עולם בערב", וכן נהגו אחריו רב שר שלום גאון ורב עמרם גאון²². אך בסידור רב סעדיה גאון מצאנו כבר "אהבת עולם" בוקר וערב²³, ורב שרירא ורב האי מעידים על כך שבימיהם בסורא נוהגים כרב כהן צדק רק בבית המדרש שהוא היה רגיל להתפלל שם, אבל "בכל בתי מדרשות" האחרים נוהגים כמו בפומבדיתא²⁴.
3. אמנם לא מצאנו בארץ ישראל את הנוסח "אהבה רבה", אבל מצאנו נוסח דומה: "ומאהבתך אינו הרבה והעצומה שאהבתנו מקדם בגלל אבתינו אשר בטחו בך, לארח משפטיך נקוה

13 כך בנוסח הבבלי, וכן אצל מאן (לעיל, הערה 11), קטע מספר 8.

14 כך בנוסח הבבלי, וכן אצל מאן, שם, קטע מספר 7.

15 מאן, שם, קטע מספר 8.

16 מאן, שם, קטע מספר 10.

17 ראה אלבוך (לעיל, הערה 9), עמ' 15; מאן (לעיל, הערה 11), עמ' 291. לפנייהם הצביע א' ביכלר על כך שבפומבדיתא אמרו "אהבת עולם" בוקר וערב, ואילו בסורא הבחינו בין בוקר לערב. ראה A. Buechler, "La Ketouba chez Juifs du nord de l'Afrique", appendice II, *Revue des Etudes Juives* 50 (1905), pp. 177-181. אך ביכלר לא דייק: גם בסורא נהגו כן רק בבית מדרשו של רב כהן צדק, לאחר שהוא הנהיג כן. ראה אוצר הגאונים, ברכות, עמ' 29-30.

18 מאן (לעיל, הערה 11), עמ' 291.

19 ראה לעיל, הערה 2.

20 וסביר גם להניח ש"רבנן" סתם בבבלי הם חכמי בבל, והם אומרים "אהבת עולם".

21 כך מעידים רב שרירא ורב האי גאון על ימיהם, באוצר הגאונים, ברכות, עמ' 29-30, סימן נד.

22 ראה אוצר הגאונים, ברכות, עמ' 29, סימנים נב ונג.

23 מהדורת דודון-אסף-יואל, עמ' יג-יד, הערה לשורה 22, וראה ציונים שם.

24 אוצר הגאונים, ברכות, עמ' 30, וראה ציונים בהערה הקודמת.

לשמך ולזכרך הטוב תתאוה נפשינו ניחד ונחכה לעד כי אתה מעולם אבינו שמך עלינו נקרא. אנא אינו אל תניחנו משוך עלינו לחסוך להודיע אהבתך בנו לעיני כל היצורים ככת' ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד. בא"י אוהב עמו ישראל".²⁵

4. בכלל, קשה לקבוע ש"אהבת עולם" הוא נוסח ארץ ישראל. בארץ ישראל כלל לא הקפידו על נוסח הברכות, ולעתים קרובות המירו את נוסח הפרוזה המקובל בברכות מפויות. כך מצאנו לצד "אהבת עולם" את הנוסח הנ"ל: "ומאהבתך אינו הרבה והעצומה", ונוסחים רבים אחרים שאינם פותחים באהבה כלל, כגון: "גפן ממצרים העלה אינו ויגרש גוים ויטעה. מים מסיני השקה אותם ונוזלים מחורב. בא"י אוהב את ישראל אמן",²⁶ "הארץ ומלאה בתורה. בא"י אוהב את [ישראל]",²⁷ "אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב. בא"י אוהב את עמו ישראל אמן",²⁸ "לך ה' החסד נוצר חסד לאלפים לידעי חסד. ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד. ברוך אתה ה' אוהב את עמו ישראל אמן",²⁹ והנוסח המפויט "תשכלל אפריון / תבנה חביון / תחיש פדיון / תעורר אהבת ציון, ככתוב אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב, ונאמר: כי יעקב בחר לו יה ישראל לסגלתו. בא"י הבוחר בעמו ישראל אמן".³⁰

5. נראה ברור שבנוסח הרווח לברכה בשחרית: "אהבה רבה / אהבת עולם אהבתנו... חמלה (גדולה ו)יתירה חמלת עלינו" היתה הגירסא המקורית "אהבה רבה", שהרי המילה "רבה" מקבילה ל"יתירה". אמנם בתקופת הגאונים הרכיבו את הפתיחה "אהבת עולם" על ברכה זו, אך גירסא זו ודאי משנית. והנה, גם בארץ ישראל מצאנו נוסח זה בלשון "אהבת עולם": "אהבת עולם אהבתנו חמלה גדולה חמלת עלינו עבור אבותינו שבטחו..."³¹ וזה לצד הנוסח "אהבת עולם לישראל עמך אהבת ומלפנים רצית בנו",³² נוסח שבו המילה "עולם" מקבילה למילה "מלפנים", וודאי מקורי הוא.

מכל זה נראה ששני הנוסחים: "אהבת עולם" ו"אהבה רבה", היו מקובלים הן בארץ ישראל הן בבבל, כפי שמעידה הסוגיא שלנו בנוגע לנוסח "אהבה רבה", המובא הן בשם רבי אלעזר הן בשם שמואל.³³

25 מאן (לעיל, הערה 11), קטע מספר 8 (קטע של ערבית דווקא!).

26 מאן (לעיל, הערה 11), קטע מספר 4, דף 2, וקטע מספר 12.

27 מאן, שם, קטע מספר 4, דף 1.

28 מאן, שם, קטע מספר 5.

29 מאן, שם, קטע מספר 10.

30 ע' פליישר, "סידור" השם המפורש: לנוסחי התפלה של בני ארץ ישראל בשבתות ובשבתות ראש חדש", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 333.

31 הקטע הראשון המוזכר אצל S. Schechter, "Genizah Specimens", *Jewish Quarterly Review Old Series* 10 (1898), p. 654, סעיף 1 (שחרית של יום כיפור).

32 מאן (לעיל, הערה 11), קטע מספר 7.

33 ושמה יש לתאר את תולדות שני לשונות הפתיחה "אהבת עולם" ו"אהבה רבה" כהתפתחות ארץ ישראלית קדומה. מצאנו נוסח ארץ ישראלי שבו פסוק אחד מן המקרא הוא כל טופס הברכה (לעיל, הערה 28), וגם מצאנו את הפסוק "אהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד" לפני חתימת הברכה בשלושה נוסחים ארץ ישראליים אחרים (לעיל, הערות 24, 28 ו-29). ואולי אין זה רחוק לשער שהנוסח "אהבת עולם" הארץ ישראלי המקורי היה "אהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד. בא"י אוהב עמו ישראל" ותו לא. אך נוסח זה בעייתי בתפילה, שהרי בפסוק פונה הקב"ה לעם ישראל במקום ההפך. ועוד: חוגים מסוימים התנגדו לטופס ברכה שכל כולו פסוק מן המקרא, וקבעו "אין אומרים ברכה פסוק" (ראה להלן, הדיון בסוגיא לט, "אחר החתום", עיוני הפירוש לפיסקא [5]). בעקבות זאת נוסח "אהבה רבה" כהרחבה פיוטית לברכה זו בדומה לנוסח הארץ ישראלי: "ומאהבתך אינו הרבה והעצומה שאהבתנו מקדם בגלל אבותינו אשר בטחו בך משוך עלינו לחסוך להודיע אהבתך בנו לעיני כל היצורים ככת' ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד. בא"י אוהב עמו ישראל". (ראה לעיל, ליד הערה 25).

ומכל מקום, עלינו להניח שהברייתא המובאת בסוגיא שלנו כבר מכירה נוסח מורחב הפותח ב"אהבת עולם" דווקא, שהרי שנוי שם: "וכן הוא אומר: 'אהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד'", ואילו היה זה גוף הברכה, לא היו מציינים את הפסוק בלשון "וכן הוא אומר".

[12-11] ורבנן אמרי: אהבת עולם. תניא נמי הכי: אין אומרים אהבה רבה
אלא אהבת עולם, וכן הוא אומר: אהבת עולם אהבתיך על כן
משכתיך חסד (ירמיה לא ב)

לנוסח הדפוס ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".